

JOHANNES MACCOVIUS (1588-1644)

ZIJN BIJDRAGE AAN DE ONTWIKKELING VAN DE GEREFORMEERDE THEOLOGIE VAN DE
ZEVENTIENDE EEUW

Willem J. van Asselt

Kerk en Theologie 57 (2006) 121-140.

In de kerkelijke geschiedschrijving behoort Jan Makowsky (1588-1644) bepaald niet tot de categorie van auteurs die op enigerlei sympathie kunnen rekenen.¹ Deze Poolse aristocraat en zwager van Rembrandt,² die bijna dertig jaar lang theologie en filosofie doceerde aan de universiteit van Franeker (1615-1644), wordt in vrijwel elk handboek over de geschiedenis van de theologie afgeschilderd als een bon-vivant, die tegelijkertijd — *mirabile dictu* — een super-scholasticus van het ergste soort was. Zijn theologiebeoefening zou voornamelijk bestaan hebben in het uitdenken van een eindeloze reeks van logische distincties en daaruit getrokken consequenties, met als resultaat een excessieve vorm van ‘rationalisme’ die de ‘bijbelse theologie’ van de hervormers perverteerde. Hij werd beschuldigd van het gebruik van *phrases duriores* (te harde uitspraken), bijvoorbeeld de (hem ten onrechte toegeschreven) these dat God de mens tot de zonde als zodanig predestineert (*Deum destinare hominem ad peccatum qua peccatum*). Volgens K. Dijk zou Maccovius’ extreme nadruk op de leer van Gods besluiten geresulteerd hebben in een op de spits gedreven vorm van verkiezingsdeterminisme waarmee de grens van het bijbelse spreken overschreden werd.³ Ook andere auteurs zoals W.B.S. Boeles, Paul Althaus, Otto Ritschl, Otto Weber, G.C. Berkouwer en Keith L. Sprunger — om slechts enkelen te noemen — laten niet na om tegen Maccovius te waarschuwen en hem af te schilderen als representant van een theologisch systeem dat

---

¹ Overeenkomstig de gewoonte van die dagen wordt zijn naam op uiteenlopende wijze gespeld. In het Pools: Makkowski, Makowsky, Makowski, Makousky, Makouski. In het *album* van de universiteit van Franeker staat hij ingeschreven als Johannes Makowsky. Zijn Latijnse naam wordt ook verschillend gespeld: Makkovius, Mackovius, Makovius, Maccovius, Maccowius etc. Zelf gebruikte hij altijd de Latijnse naam Maccovius.

² Zijn eerste vrouw was Antje Ulenborch, wiens jongere zuster Saskia met Rembrandt gehuwd was. Hun vader was Rembertus Ulenborch, van 1597-1624 burgemeester van Leeuwarden

³ Zo K. Dijk, *De strijd over Infra- en Supralapsarisme in de Gereformeerde Kerken van Nederland*, Kampen 1912, 206-220.

substantieel afweek van het door Calvijn en andere hervormers geïntroduceerde theologische discours.⁴

/122/ In deze bijdrage wordt een poging ondernomen bovenstaande visie enigszins te nuanceren. Veel van zijn werk bleef ongelezen en dat geldt met name voor zijn *Distinctiones et regulae theologicae ac philosophicae* (Theologische en filosofische distincties en regels), dat in 1656 door zijn leerling en landgenoot Nicolaus Arnoldus gepubliceerd werd. Dit 198 bladzijden tellende boekje is een klein *compendium* van scholastieke distincties die in de gereformeerde theologie van de zeventiende eeuw gemeen goed waren. Bestudering daarvan stelt ons in staat om het toenmalige scholastieke discours te traceren. Kennisname van de wijze waarop de gereformeerde scholastici (zoals Maccovius) zelf hun scholastieke methode definieerden en inzicht in hun wijze van werken kunnen ons helpen hun intenties op het spoor te komen, zonder dat het onderzoek gehinderd wordt door het anachronistisch inlezen van het Verlichtingsperspectief of vertroebeld wordt door een neo-calvinistische interpretatie (zie onder). Deze bijdrage opent met enkele notities over de stand van het Maccoviusonderzoek en over de invloed van de *Distinctiones*, inclusief een korte bibliografie daarvan. Vervolgens bespreek ik kort het genre en de inhoud, alsmede de traditiehistorische *Sitz im Leben* van de *Distinctiones*. Hoofdmoot is de analyse van enkele fundamentele distincties in dit geschrift waarmee gepoogd wordt de beschuldiging van (verkiezings)determinisme te weerleggen. Het geheel wordt besloten met een korte evaluatie van deze wijze van theologiebeoefening.

De stand van het Maccoviusonderzoek

De eerste en belangrijkste bron van informatie over Maccovius is de ‘lijkrede’ (*oratio funebris*) die de foederaaltheoloog Johannes Coccejus (1603-1669) op 2 juli 1644, een week na Maccovius’ dood, hield.⁵ Enkele maanden tevoren was Coccejus nog bij Maccovius

---

⁴ W.B.S. Boeles, *Friesland's Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, dl. 2 (Leeuwarden 1879), 90-94 noemt Maccovius een *Calvinista tam rigidus et paradoxus, ut aliis rigidis displiceret*; negatief oordelen ook: P. Althaus, *Die Prinzipien der deutschen reformierten Dogmatik im Zeitalter der aristotelischen Scholastik* (Leipzig 1914), 262-265, Otto Ritschl, *Dogmengeschichte des Protestantismus, III, Orthodoxie und Synkretismus in der altprotestantische Theologie: die reformierte Theologie des 16. und 17. Jahrhunderts in ihrer Entstehung und Entwicklung* (Göttingen 1926), 306-310, Otto Weber, *Grundlagen der Dogmatik*, I, Neukirchen 1955, 141, G.C. Berkouwer, *Divine Election* (English translation by Hugo Bekker, Grand Rapids 1960), 18-20. Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames. Dutch Backgrounds of English and American Puritanism* (Urbana, Chicago, London, 1972), 76, noemt de predestinatie ‘Maccovius’ favorite topic’.

⁵ J. Coccejus, “Oratio habita in funere nobilis, reverendi & clarissimi viri Johannis Maccovii SS. Theologiae Doctoris & Professoris p.m. Die 2. Julii A.C. 1644”, in: Johannes Coccejus, *Opera Omnia*, VI, Amsterdam 1673-1675, *Orationes*, 52-54. Een korte biografische schets, getiteld *Eulogium Joannis Maccovii*, geeft ook E.L. Vriemoot, *Athenarum Frisicarum libri duo*, Leeuwarden 1758, dl. I, 151-160. Zie ook Boeles, *Friesland's hoogeschool*, II, 90-94. Zie voor een uitvoerige biografie van Maccovius: A. Kuyper jr., *Johannes Maccovius*.

gepromoveerd tot doctor in de theologie, maar als hoogleraar Oosterse talen was hij reeds vanaf 1636 Maccovius' collega aan de universiteit van Franeker. Ondanks hun verschillende theologische oriëntatie presenteerde Coccejus in deze *oratio* een /123/ tamelijk sympathiek overzicht van Maccovius' leven en werk. Hij noemde hem een briljant docent die veel studenten trok, omdat hij in tegenstelling tot andere collega's in Franeker zijn colleges niet uit een handboek voorlas, maar improviseerde. Tevens benadrukte Coccejus het feit dat Maccovius leerling Bartholomaeus Keckermann was (zie over hem paragraaf 5 van dit artikel) en zich onder diens invloed ontwikkeld had tot een vooraanstaand gereformeerd theoloog, die zich gedurende zijn gehele leven ingezet had voor de verdediging van de *veritas gratiae* (de waarheid der genade).

Veel van deze oratie vinden we ook terug in het lemma dat de (vroeg) verlichtingsdenker Pierre Bayle (1647-1706) in zijn *Dictionnaire historique et critique* (1697) over Maccovius schreef. Bayle waardeerde Maccovius' filosofische en theologische expertise en noemde hem een geduchte bestrijder van sociniaanse en jezuïtische denkbeelden betreffende God en de genade. In zijn ogen was Maccovius een man van 'grand zèle contre les Arminiens'. Evenals Coccejus excuseerde hij het polemische temperament van de Poolse aristocraat door te verwijzen naar de arminiaanse crisis die naar zijn oordeel een fikse bedreiging vormde voor het Nederlandse en zelfs Europese calvinisme.⁶

De eerste moderne historicus die een gedetailleerde studie over Maccovius publiceerde was de Utrechtse hoogleraar Jodocus Heringa (1765-1840). Op grond van nauwkeurig archiefonderzoek schreef hij uitvoerig over de 'affaire Maccovius' tijdens de synode van Dordrecht.⁷ Meer dan zestig jaar later, in 1899, verdedigde Abraham Kuyper Jr. een dissertatie over Maccovius waarin hij een pleidooi voerde voor een herwaardering van de Franeker scholasticus. Aan het slot van zijn dissertatie besteedde Kuyper uitvoerig aandacht aan de polemiek tussen Maccovius en zijn beide collega's te Franeker, Sibrandus Lubbertus (hoogleraar 1585-1625), en William Ames (hoogleraar 1622-1633). Volgens Kuyper kwamen Maccovius' problemen met Lubbertus en Amesius grotendeels voort uit hun verschillende theologische en filosofische standpunten. Tegenover het infralapsarische standpunt van Lubbertus verdedigde Maccovius een supralapsarisch systeem, terwijl hij zich tegenover Ames' gebruik van de filosofie van Petrus Ramus in de theologie opwierp als fervente

---

Academisch proefschrift, Leiden 1899, 3-100. Zie ook *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, dl. 2, Kampen 1983, 311-314.

⁶ P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, III, 291-293 (291).

⁷ J. Heringa, 'De twistzaak van den hoogleeraar Johannes Maccovius, door de Dordrechtsche synode, ten jare 1619 beslecht', in *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland* 3 (1831), 503-664.

voorstander van een gereviseerd aristotelisch begrippenapparaat.⁸ Natuurlijk was ook Maccovius' studentikoze optreden /124/ — vechtpartijen en dronkenschap, die zelfs tot een tijdelijke schorsing van de jonge hoogleraar leidden — een doorn in het oog van Ames, die volgens Keith Sprunger 'a Puritan of the rigidest sort' was.⁹ Kuyper echter noemde Maccovius 'een baanbreker van de Nederlandsche Scholastiek'¹⁰ en riep op tot een soort 'Maccovius-renaissance' in neo-calvinistische kring.¹¹ Hij zag Maccovius als 'een heraut voor de tijden die weldra zouden komen' en 'die ook gekomen zijn.' Hij doelde daarmee ongetwijfeld op de theologie van zijn vader, die hij beschouwde als de 'regenerator van het Calvinisme in onze eeuw' en 'de vader van het Calvinisme, herboren naar het bewustzijn dezer eeuw.'¹²

Afgezien van een enkel artikel en de gebruikelijke lemmata in woordenboeken over de geschiedenis van de theologie, is er na Kuyper weinig over Maccovius gepubliceerd.¹³ Een uitzondering daarop vormt de Amerikaan Michael Daniel Bell, die in 1986 een dissertatie schreef over Maccovius' visie op het object van de predestinatie, waarin hij veel aandacht schonk aan Maccovius' gebruik van middeleeuwse bronnen. Met goede argumenten toonde Bell aan dat Maccovius in geen geval bereid was te spreken over de zonde als noodzakelijk effect van de verwerping. Integendeel: 'Maccovius was attempting to break any link that might make God appear as the author of sin, for he denied it the role of cause and desired to speak only of reprobation as the antecedent of sin'.¹⁴ Tegelijkertijd onderstreepte Bell het feit dat de gereformeerde scholastiek niet beschouwd kan worden als 'a monolithic system of theology in which every theologian followed exactly the same principles and methodologies.'

In de laatste decennia van de vorige eeuw verschenen slechts twee publicaties die enkele specifieke onderwerpen uit Maccovius' werk behandelden. In de eerste plaats noem ik het boek van Donald Sinnema over de kwestie van de verwerping, die tijdens de synode van

⁸ Zie voor de uiteenlopende visies op deze controversen: Kuyper, *Johannes Maccovius*, 44-45 (pro Maccovius), C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie*, Kampen, 1963, 338-370 (via media), Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*, 87-88 (contra Maccovius).

⁹ Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*, 96-101.

¹⁰ Kuyper Jr, *Maccovius*, 131.

¹¹ Zie voor deze kwalificatie: C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing*, Kampen 1959, 288-290. Veenhof betreurt deze ontwikkeling ten zeerste en meent dat Kuypers (jr.) introduceerde van de 'ellendige Maccoviaanse theologie' in 1900 'een radicale misduiding en omvorming was van wat door de reformatoren als resultaat van een wonderlijk zuiver horen naar en verstaan van de Schrift was geleerd en daarna in de gereformeerde confessie was gefixeerd' (289).

¹² Kuyper, *Maccovius*, 399; Introductie, p. 5-6 ('Aan mijne ouders').

¹³ Zie bijv. F. Postma and J. Veenhof, 'Disputen omtrent de predestinatie. Het logisch denken van Johannes Maccovius (1588-1644) en de doorwerking daarvan', in G.Th. Jensma et. al. (ed.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 249-285; Donald K. McKim (ed.), *Encyclopedia of the Reformed Faith*, Edinburgh, 1992, 230-231.

¹⁴ M. D. Bell, *Propter Potestatem, Scientiam, ac Beneplacitum Dei: The Doctrine of the Object of Predestination in the Theology of Johannes Maccovius* (theol. diss. Westminster Theological Seminary), 1986, 127-128.

Dordrecht ter discussie stond. Op dit punt ziet Sinnema een duidelijke continuïteit tussen de eerste generatie hervormers en Dordrecht, maar hij tekent daarbij aan dat de synode /125/ ten aanzien van de verwerping een gematigder standpunt innam dan Calvijn en zijn opvolger Beza. Volgens Sinnema maakte Maccovius gebruik van ‘the late medieval solution’ waarin onderscheid gemaakt werd tussen een positief en negatief aspect van de verwerping. Negatief beschouwd is Gods wil oorzaak van de verwerping. Verwerping is dan het *non esse electum* (het niet-verkoren zijn). Naar positieve zijde bezien is de menselijke zonde oorzaak van de verwerping en dit resulteert in een *ordinatio ad poenas* (bestemming tot straf). Sinnema’s conclusie is dat Maccovius’ formulering een ‘concisely captured balance’ tussen de goddelijke en menselijke factor in de leer der verwerping aanbracht.¹⁵

Ten slotte noem ik het vrij recente artikel van Martin I. Klauber dat uitvoerig ingaat op Maccovius’ gebruik van de (aristotelische) filosofie in zijn theologie.¹⁶ Zijn conclusie is dat Maccovius’ positieve gebruik van de filosofie niet resulteert in rationalistisch systeem dat een deviatie van het denken van de hervormers impliceert.¹⁷

Maccovius’ *Distinctiones*

Invloed

Om enige indruk te krijgen van het belang en de invloed van Maccovius’ werk moeten we bedenken dat hij bijna dertig jaar van zijn leven in de Republiek werkzaam was als hoogleraar in de filosofie en theologie. Deze tamelijk lange periode van werkzaamheid heeft ongetwijfeld invloed gehad op enkele generaties van studenten die bij hem in Franeker studeerden. Die invloed beperkte zich niet tot Nederlandse studenten. Met name studenten uit Oost-Europa – Polen, Litouwen, Transsylvanië, Pruisen en Hongarije – deden op hun *peregrinatio academica* (academische rondreis) Franeker aan om onder zijn leiding te disputeren of te promoveren.¹⁸ H. de Ridder-Symoens vermeldt dat met name tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) vele buitenlandse studenten in de Nederlanden een toevlucht zochten en dat de attractie van Franeker voor Oost-Europese studenten – na de Polen vormden de Hongaren en

---

¹⁵ Donald W. Sinnema, *The Issue of Reprobation at the Synod of Dordt (1618-1619) in the Light of the History of this Doctrine*, (Ph. D. diss. University of Toronto) Toronto 1985, 177-181, 292-295 (citaat op p. 5).

¹⁶ Martin I. Klauber, ‘The Use of Philosophy in the Theology of Johannes Maccovius (1578-1644)’, *Calvin Theological Journal* 30/2 (1995), 376-391.

¹⁷ Klauber contra B. Armstrong, *Calvinism and the Amyraut Heresy. Protestant Scholasticism and Humanism in Seventeenth-Century France*, Madison/London 1969, 32 vlg..

¹⁸ Zie voor meer informatie hierover: Kuyper, *Maccovius*, 3-100; Bell, *Propter potestatem*, 5-29.

Duitsers de grootste groep – mede te danken was aan Maccovius.¹⁹ Zijn invloed blijkt ook uit de vele edities van zijn geschriften, die tijdens zijn leven en na zijn dood gepubliceerd werden.

/126/ Zijn meest populaire werk, dat postuum gepubliceerd werd, was het reeds eerder genoemde *Distinctiones et regulae theologicae ac philosophicae*. Dit geschrift beleefde vier Latijnse edities en drie Nederlandse vertalingen. De Latijnse edities verschenen achtereenvolgens te Franeker 1653, Amsterdam 1656, Oxford 1656 en Amsterdam 1663.²⁰ De Oxford-editie laat zien dat Maccovius' invloed zich ook buiten het vasteland van Europa uitstreckte. Nader bibliografisch onderzoek attendeert ons tevens op het feit dat exemplaren van de Oxford-editie aanwezig zijn in Engelse, Schotse en Amerikaanse universiteitsbibliotheken.²¹

De *Distinctiones* werden gepubliceerd door Nicolaus Arnoldus, landgenoot, leerling en bewonderaar van Maccovius.²² Hij verzamelde al diens ongepubliceerde werk in één band onder de titel *Johannes Maccovius Redivivus, seu manuscripta eius typis exscripta* (Franeker 1647), die verscheidene malen werd uitgegeven en waarin ook de *Distinctiones* waren opgenomen.²³ Voorafgaande aan de publicatie van de *Redivivus* had Arnoldus echter reeds in 1653 een afzonderlijke editie van de *Distinctiones* in een klein (en dus goedkoop) *duodecimo* formaat het licht doen zien. De bedoeling van deze afzonderlijke editie was, zo schreef hij in de voorrede, om Maccovius' werk voor een breder publiek te presenteren en om met name de gereformeerde predikanten in Klein Polen – het toenmalige steunpunt van gereformeerde

---

¹⁹ H. de Ridder-Symoens, 'Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit 1585-1811', in G.Th. Jansma *et al.* (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811*, 73-89.

²⁰ De Amsterdamse editie van 1663 is getiteld: *Johannis Maccovii ... Distinctiones et regulae theologicae ac philosophicae, auctae et illustratae studio Francisci Cnutii, Neomagensis Gelri*, Amsterdam 1663.

²¹ Bijv. British Library, Bodleian Library Oxford, Christ Church Oxford, Caius College Cambridge, Eton College, New Castle Librarary, Aberdeen en Glasgow. Zie Henry R. Plomer, *A Dictionary of the Booksellers and Printers who were at Work in England, Scotland and Ireland from 1641 to 1667*, Oxford 1907, 88; D. Wing, *Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, Ireland, Wales and British America and of English Books Printed in Other Countries 1641-1700*, Vol. II, E2927, New York 1982, 502.

²² Na zijn studie in Danzig (1635-1639) en in Franeker (1641) werd Arnoldus gereformeerd predikant in Beetgum (Friesland). Van 1651 tot 1680 was hij hoogleraar theologie in Franeker. Zie voor meer biografische details: *Biografisch lexicon van de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, dl. 2, Kampen, 1983, 37-38.

²³ De eerste editie van de *Redivivus* verscheen in 1647 en bevatte naast de *oratio funebris* gehouden door Coccejus, vier polemische werken: *Theologia polemica* (169 pp.), *Proton pseudos* of *Prima falsa adversariorum* (141 pp.), *Casus conscientiae de norma doctrinae sociniana compositi per dialogum* (27 pp.; een Nederlandse vertaling van dit laatste geschrift verscheen in 1666), ten slotte zijn *Anti-Socinus* (170 pp.). De tweede editie van *Maccovius Redivivus* verscheen in 1654 te Franeker en bevatte naast de werken uit de eerste editie de volgende verhandelingen: *Distinctiones et regulae theologicae ac philosophicae*, alsmede een uitgebreidere versie van de *Theologia polemica*, fragmenten van zijn colleges over Arminius' polemieken met William Perkins (*Fragmenta praelectionum contra Arminium pro Perkinsio*), zijn *Theologia quaestionum*, fragmenten van zijn colleges gericht tegen de geschriften van Socinus en een bestrijding van het atheïsme: *Appendix de Atheis*.

religie in Oost-Europa – Groot Polen en Litouwen van dienst te zijn. De populariteit van de *Distinctiones* was waarschijnlijk te danken aan het feit dat de soms gecompliceerde distincties geïllustreerd werden door eenvoudige voorbeelden, ontleend aan het dagelijkse leven. /127/ Tegelijkertijd bood het boekje een goed overzicht van zijn denken. In 1658 verscheen een Nederlandse vertaling van de hand van de Nederlandse predikant Theodorus van der Meer.²⁴ Deze vertaling werd opnieuw uitgegeven in 1666 en 1681.²⁵ In 1875 kwam nog een onveranderde editie op de markt, te Leeuwarden uitgegeven door H. Bokma.

Genre en inhoud

De *Distinctiones* waren in eerste instantie bedoeld voor studenten, die getraind in de *artes*-faculteit een aanvang maakten met hun studie in de theologie. Het was een schoolboek, door Arnoldus samengesteld uit verschillende versies van Maccovius' handschriften en uit collegedictaten van studenten. Sinds de Middeleeuwen waren werken waarin theologische en filosofische distincties geanalyseerd werden een veel voorkomend genre. Ook in de zestiende en zeventiende eeuw publiceerden rooms-katholieke en protestantse auteurs dergelijke werken. Geen wonder, want het aanbrengen van heldere onderscheidingen (*distinguere*) was de *core business* van de gehele scholastieke traditie. In de zestiende en zeventiende eeuw profiteerde men bovendien volop van de resultaten van het historisch en filologisch onderzoek dat door de humanisten van de Renaissance gepubliceerd was.²⁶

De *Distinctiones* behoren tot hetzelfde genre. Het werk omvat 23 hoofdstukken, waarin bij alle *loci communes* van de gereformeerde dogmatiek aangeven wordt welke distincties van belang zijn. Het genre van deze *loci communes* (ook wel *topoi* genoemd) was typerend voor het protestantse scholastieke systeem. Oorspronkelijk onderdeel van het exegetisch commentaar op de Schrift, ontwikkelden zij zich in een later stadium tot een *compendium* of systeem, bestaande uit een verzameling van grondbegrippen die nodig waren voor het

---

²⁴ Theodorus van der Meer, geboren in Wormer (1621) was aanvankelijk gereformeerd predikant in Wijdenes (1650). In 1657 werd hij na problemen in zijn gemeente afgezet en werd hij rector van de Latijnse school in Amsterdam. Zie F. A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, Dordrecht 1996, 161.

²⁵ De Nederlandse titel luidt: *De Gods-geleerde onderscheydingen en De Godts-geleerde, en wijs-geerige regulen*, gepubliceerd in Amsterdam 1658 door Servaes Witteling(h), boekverkooper by de hoek van de Paapenbrug-steeg aan de Warmoesstraat. De tweede editie van 1666 verscheen eveneens te Amsterdam. De editie van 1681 werd gedrukt in Rotterdam.

²⁶ Zie voor de rooms-katholieke theologie bijv. Francis Suárez, *Disputationes Metaphysicae*, Salamanca 1597, disp. VII. Een Engelse vertaling van deze disputatie verscheen onder de titel: Francis Suárez, *Various Kinds of Distinctions*. Translated, with an introduction by Cyril Vollert, Milwaukee, 1947. Voor de protestantse theologie: J.H. Alsted *Distinctiones per universam theologiam, sumtae ex canone sacrarum literarum and classicis theologis*, Francofurti: typis Pauli Jacobi, sumptibus Conradi Eifridi, 1616.

opzetten en funderen van het theologisch betoog.²⁷ Richard Muller heeft er in dit verband op gewezen dat ‘the internal /128/ dynamics of the *locus* method’ een reflectie was van de aandacht voor het heilshistorische karakter van de Bijbel (*historica series*). Dit verklaart ook de (heilshistorische) volgorde van de *loci* en maakt duidelijk dat verschillende *loci* niet via een logische redenering uit andere *loci*, bijvoorbeeld de godsleer, afgeleid werden.²⁸

In zijn *Distinctiones* volgde Maccovius nauwkeurig de traditionele orde van de *loci communes* die aansloot bij de *historica series* van het bijbels getuigenis. De heilshistorische beweging van de *loci* in de *Distinctiones* wordt gemarkeerd door de inzet bij de Schrift en een uiteenzetting van wet en evangelie. Zij zet zich voort in de behandeling van de triniteit en de predestinatie. Vervolgens komen schepping en voorzienigheid aan de orde, gevolgd door de *loci* over de menselijke natuur, de vrije wil en de zonde. Het hart wordt gevormd door de *loci* over de christologie (persoon en werk van Christus), het verbond (in de dubbele gestalte van werk- en genadeverbond), gevolgd door de heilsordelijke *loci* over rechtvaardiging, wedergeboorte en goede werken. Dit gedeelte eindigt met de ecclesiologie (kerk en sacramenten) en de eschatologie.

In het laatste deel van de *Distinctiones* presenteert Maccovius een honderdtal (*centuria*) of tien decaden van de belangrijkste distincties (*distinctiones generalissimae*), die een theoloog moet beheersen bij de systematische beoefening van de theologie. Elke decade wordt vergeleken met een manipel soldaten, verdeeld in bepaalde rangen en standen onder een eigen vaandel. Op analoge wijze moeten naar het oordeel van Maccovius de verschillende distincties gegroepeerd worden. Ze vormen als het ware de uitrusting van elke academische theoloog. Hij moet in staat zijn zo helder mogelijk de inhoud, de vooronderstellingen, alsmede de implicaties en verbanden van gehanteerde begrippen uiteen te zetten.

Elke *locus* van de *Distinctiones* is daarom nauwkeurig verdeeld in definities, distincties en regels. Dit is ook typografisch zichtbaar doordat in elk van de 22 hoofdstukken en 10 decaden de distincties en regels gedrukt zijn in een groot lettertype, meestal gevolgd – in een kleiner lettertype – door een bijbels commentaar en een illustratie uit het dagelijks leven. In deze rubriek met kleiner lettertype worden ook antwoorden gegeven op objecties van opponenten, met name die van rooms-katholieken, lutheranen en arminianen, maar bovenal worden hier de opvattingen van de socinianen bestreden. Tegelijkertijd worden in deze rubriek onbekende en

---

²⁷ Richard A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics. The Rise and Development of Reformed Orthodoxy, ca. 1520 to ca. 1725*, vol. II (sec. ed.), Grand Rapids 2003, 514-515 (voortaan geciteerd als *PRRD*).

²⁸ Zie ook R.A. Muller, *After Calvin: Studies in the Development of a Theological Tradition* (Oxford University Press: Oxford, 2003), 57-60.

dubbelzinnige woorden en uitdrukkingen verhelderd, definities en distincties verdedigd en tegenwerpingen weerlegd.

Zeer verhelderend voor het verstaan van het academisch discours van die tijd is het feit dat Maccovius alle door hem gebruikte distincties uit de /129/ metafysica, retorica en logica in equivalente, identieke of samenvallende paren indeelt. Zo zet hij de volgende equivalente begrip paren (*aequivalentia* of *aequipollentia*) van *metafysische* distincties naast elkaar: het paar essentie & existentie is equivalent met de paren abstract & concreet, idee & subject, vorm & het gevormde ding. Identieke *logische* distincties (*idem*) zijn bijvoorbeeld: univook & equivook, waar & schijnbaar, synoniem & homoniem, eigenlijk & oneigenlijk, werkelijk & nominaal. *Retorische* distincties die samenvallen (*coincidunt*) zijn: ruim & strikt, los & nauwkeurig, algemeen & bijzonder, populair & filosofisch, enzovoort.

Op deze wijze wil Maccovius aantonen dat conceptuele analyse – het maken en groeperen van onderscheidingen – een eerste vereiste is voor een goede en solide manier van theologiebeoefening. Bovendien zijn nauwkeurige onderscheidingen niet alleen nodig voor de theoloog, zo betoogt hij; ze zijn ook onmisbaar voor de coherentie en consistentie van het onderricht der kerk (*ordo doctrinae ecclesiae*). De orde die in het onderricht van de kerk naar voren moet komen kan niet willekeurig zijn, maar moet samenhang en harmonie vertonen. Het zou het mooiste zijn, aldus Maccovius, wanneer de *doctrina ecclesiae* zou conformeren met de regels van de beeldhouwer Polykleitos (450-420 BC), die een verhandeling schreef over de harmonie van ideale proporties van het menselijk lichaam.²⁹ Of nog beter: distincties kunnen vergeleken worden met de Lydische steen, die in oude tijden de exacte maat aangaf voor het mengen van metalen.³⁰

Bronnen

Wanneer we de bronnen die Maccovius in zijn *Distinctiones* gebruikt heeft, bestuderen, dan kan eenvoudig geconstateerd worden dat hij veel verschuldigd is aan de christelijke traditie. Augustinus is de kerkvader die het meest geciteerd en gebruikt wordt. In het eerste hoofdstuk over de heilige Schrift als de cognitieve fundering van de theologie, verdedigt hij tegenover rooms-katholieke theologen de these dat de beroemde uitspraak van Augustinus ('ik zou het evangelie niet geloofd hebben als de kerk mij er niet toe gebracht had') niet gebruikt kan

---

²⁹ *Distinctiones*, *Decuria* 4: 'Ordo doctrinae est vel sapientia vel potentia. Ille est accuratus tanquam libra Critolai & regula Polycleiti; iste est popularis & veluti regula Lesbia.'

³⁰ *Distinctiones*, *Centuria* distinctionum generalissimarum, praecognita, p. 157.

worden om daarmee een gezagspositie voor de kerk te claimen, die boven of tegenover Schrift staat.³¹ De augustiniaanse oriëntatie wordt ook zichtbaar in het vier staten-model dat de verschillende, accidentele situaties beschrijft waarin de mens zich in relatie tot de drieënige God kan bevinden: vóór de val, na de val (onderscheiden in vóór en na de bekering) en in de hemelse heerlijkheid.³² De augustiniaanse traditie /130/ komt ook naar voren in de hoofdstukken over de predestinatie, de rechtvaardiging en de sacramenten.³³ Tevens citeert Maccovius uitvoerig een passage uit het geschrift *Causa Dei contra Pelagium et de virtute causarum libri tres* van de laatmiddeleeuwse aartsbisschop van Canterbury, Thomas Bradwardine (ca. 1290-1349).³⁴ Hierin wordt het in gereformeerde kring populaire verhaal van de kluizenaar en de engel verteld, dat Maccovius gebruikt om antwoord te geven op existentiële problemen die de mysterieuze gang van Gods providentie bij de gelovigen kan oproepen.³⁵

De middeleeuwse scholastieke traditie is prominent aanwezig in de *Distinctiones*, al wordt er geen auteur *expressis verbis* genoemd. Nader onderzoek leert echter dat Maccovius met instemming – en soms kritisch – gebruikt maakt van de door de middeleeuwse scholastici ontwikkelde distincties, met name die van Thomas van Aquino, in zijn uiteenzettingen over Gods eigenschappen. Maar zijn benadering is eclecticisch: hij test alle middeleeuwse theorieën en vervolgens worden de daaruit getrokken conclusies bijeengebracht in een synthese, die naar het oordeel van Maccovius gekenmerkt moet worden door coherentie en consistentie.

Dit eclecticisme heeft Maccovius ongetwijfeld overgenomen van zijn leermeester Bartholomaeus Keckermann (1571-1609).³⁶ Onder zijn leiding studeerde hij van 1604 tot ongeveer 1608 aan de *artes* faculteit van het *gymnasium illustre* in Danzig (het huidige Gdansk) waarvan Keckermann tevens rector was. Keckermann zelf had in Heidelberg gestudeerd waar hij de invloed had ondergaan van de thomist Girolamo Zanchi (1516-1590), die een belangrijke rol speelde bij de introductie van het werk van de in Padua docerende aristoteliaan Giacomo Zabarella (1533-1589) in de gereformeerde theologie.³⁷ Met behulp van de door Zabarella ontwikkelde methode presenteerde Keckerman een compleet curriculum

---

³¹ *Distinctiones*, I. 8..

³² *Distinctiones*, VI, 13, 14, 15, 17; IX, 1, 2.

³³ *Distinctiones*, XIII, 16; XVII. 12.

³⁴ Hij citeert de derde editie van dit geschrift: Londen 1618.

³⁵ *Distinctiones* VIII, 11.

³⁶ Zie voor Keckermann: W.H. van Zuylen, *Bartholomäus Keckermann. Sein Leben und Wirken* (Inaugural-Dissertation) Leipzig 1934; R.A. Muller, 'Vera Philosophia cum sacra theologia nusquam pugnat: Keckermann on Philosophy, Theology, and the Problem of Double Truth', in: *After Calvin: Studies in the Development of a Theological Tradition*, Oxford 2003, 122-136.

³⁷ Zie voor de invloed van dit (gereviseerde) aristotelisme van Zabarella op de gereformeerde theologie: W.J. van Asselt e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 45, 84-86, 124.

voor gereformeerde wetenschapsbeoefening: ‘a unified body of knowledge.’³⁸ Hij definieerde de theologie als een praktische wetenschap (*disciplina operatrix*), die gebruik maakte van de analytische of inductieve methode waarbij men argumenteert van effect naar oorzaak. Terwijl in de metafysica God volgens Keckermann ter sprake komt als ‘het zijnde als zodanig’ (*ens qua ens*), /131/ presenteert de theologie God als het doel (*finis*) van alle dingen.

Dienovereenkomstig is het doel van de theologie niet de theoretische beschouwing (*contemplatio*), maar de genieting van God, de *fruitio Dei*.³⁹ Keckermann had grote invloed op Maccovius visie op de relatie tussen theologie en filosofie.⁴⁰ Maar ondanks het feit dat Maccovius veel aan zijn leermeester te danken had, verwierp hij diens visie op de predestinatie, omdat hij naar het oordeel van Maccovius de verwerping (*reprobatio*) uitsloot van de predestinatie.⁴¹

Maccovius is goed op de hoogte van het werk van zijn gereformeerde collega’s. Hij spreekt lovende woorden over het exegetische werk van de gereformeerde Italiaan Petrus Martyr Vermigli (1499-1562)⁴² en waardeert vooral Theodorus Beza’s *Annotationes Majores* op het Nieuwe Testament.⁴³ Ook de Heidelbergse Catechismus wordt met instemming geciteerd.⁴⁴ Maar hij oefent ook kritiek op de *founding fathers* van de gereformeerde theologie. Zo ontkent Calvijn ten onrechte de *potentia absoluta* van God,⁴⁵ terwijl Johannes Piscator (1546-1625), gereformeerd theoloog aan de academie van Herborn, een cruciale fout maakt bij zijn uiteenzetting van de predestinatieleer. Hij beschouwt namelijk de zonde als noodzakelijk effect van de verwerping. Zoals we reeds zagen bestrijdt Maccovius dit, omdat wanneer de verwerping oorzaak van de zonde is, God tot auteur van de zonde gemaakt wordt. In dat geval wordt de notie van de toelating van de zonde geannuleerd en dat levert volgens Maccovius grote problemen op.⁴⁶

Uit het bovenstaande kan niet geconcludeerd worden dat Maccovius de patristische, middeleeuwse en gereformeerde tradities zonder meer – bijvoorbeeld vanwege

---

³⁸ Zie voor een helder overzicht van Keckermanns’ filosofische methode: Howard Hotson, *Johann Heinrich Alsted 1588-1638. Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*, Oxford 2000, 29-34.

³⁹ Keckermann, *Systema s.s. Theologiae*, I, 1, in; *Opera*, tomus. 2, cols. 68-69: ‘Finis theologiae est ipsa salus, de qua in sequentibus agitur. Salus sive felicitas, est fruitio Dei tanquam summi boni.’

⁴⁰ Vgl. Maccovius’ definitie van theologie: ‘Theologia est disciplina bene ac beate vivendi in aeternum (...): nil enim revelatur, nil cognoscitur in religione Christiana, quod ad hunc finem non tendat, ut serio pietati studeamus. Itaque illi vehementer errant, qui theologiam scientiis quarum finis praecipuus est contemplatio, analogon esse statuerunt, tota enim ad praxin tendit.’ Zie Maccovius, *Theses Theologicae per locos communes in academia Franequerana disputatae. Pars altera*, Franeker 1641, Disp. I (p. 1).

⁴¹ *Distinctiones*, VII, 16.

⁴² *Distinctiones*, X, appendix.

⁴³ *Distinctiones*, VI, 12.

⁴⁴ *Distinctiones*, XI, 23.

⁴⁵ *Distinctiones*, IV, 23.

⁴⁶ *Distinctiones*, VII, 21.

gezagsargumenten – accepteerde. Voor gebruik van bepaalde traditionele distincties moeten argumenten geleverd worden. In het vervolg van deze bijdrage zullen we zien hoe hij bij zijn argumentaties te werk gaat. /132/

Fundamentele termen en begrippen

Het laatste hoofdstuk van de *Distinctiones* biedt een overzicht en analyse van de ‘honderd meest algemene onderscheidingen’. Het kan representatief genoemd worden voor de methode van zijn theologiebeoefening; tegelijkertijd is het een *compendium* van de belangrijkste distincties, die naar zijn oordeel een gereformeerd theoloog dient te hanteren. In deze paragraaf beperken we ons tot de bespreking van die distincties en begrippen, die de opvatting weerleggen dat Maccovius een deterministisch en metafysisch systeem presenteert. De relevante begrippen en termen die in deze paragraaf besproken zullen worden kunnen in drie groepen verdeeld worden: A. ontologische begrippen; B. antropologische termen en C. logische distincties. Ter verheldering van sommige distincties zal ik ook gebruik maken van termen die bekend zijn uit de moderne godsdienstwijsbegeerte, omdat ze kunnen bijdragen tot een beter verstaan van Maccovius’ gedachtegang. Zoals bekend grijpt de huidige godsdienstwijsbegeerte vaak terug op de traditie van de middeleeuwse en protestantse scholastiek.⁴⁷ Een dergelijk gebruik van moderne apparatuur behoeft echter een interpretatie van dezelfde begrippen in de context van de *Distinctiones* niet uit te sluiten.

Ontologische begrippen.

Tijdens zijn hoogleraarschap te Franeker ontwikkelde Maccovius, in navolging van Keckermann, een cursus en een handboek voor de metafysica (alsmede een cursus voor logica en ethiek), waarin hij de opvattingen van Suárez verwierp. Voor Suárez omvatte de metafysica de leer omtrent God op grond van het feit dat God het Zijnde als zodanig is.⁴⁸ Maccovius was van mening dat de leer omtrent God niet in de metafysica thuishoorde.⁴⁹ In

---

⁴⁷ Zie bijv. G. van den Brink en M. Sarot (red.), *Hoe is uw Naam? Opstellen over de eigenschappen van God*, Kampen 1995. In het onderstaande is uitvoerig gebruik gemaakt van Willem J. van Asselt, J.M. Bac, R.T. te Velde (eds.), *Reformed Thought on Freedom. The Concept of Free Choice in the History of Early Reformed Theology*, Grand Rapids, 2006 (nog te verschijnen).

⁴⁸ Zie Muller, *PRRD*, I, 390.

⁴⁹ Maccovius, *Meta physica ad usum quaestionum in philosophia ac theologia adornata & applicata: tertium edita, et explicata, vindicata, refutata per Adrianum Heereboord*, Lugduni-Batavorum, ex officina Francisci Hackii, 1658, 2: ‘Metaphysica agit de Ente quatenus Ens est, specificative, sed non reduplicative; sc. quatenus Ens est idem, quod explicat rationem Entis in genere sive ut sic: hinc aperte convincitur, de Deo non esse

zijn theologie stuiten we echter wel op een positief gebruik van metafysische categorieën die hem in staat stellen bepaalde christelijke assumpties ten aanzien van de werkelijkheid te articuleren. Dit betreft vooral het fundamentele christelijke inzicht in de relatie tussen Schepper en scheepsel. In de *Distinctiones* wordt deze relatie geformuleerd /133/ in termen van God als de eerste oorzaak (*prima causa*) en de scheepselen als tweede oorzaken (*causae secundae*). Tegelijkertijd echter maakt hij duidelijk dat deze causale terminologie geen ‘manipulatieve’ relatie impliceert. Inderdaad, God als Schepper initieert, omvat, ondersteunt en bestuurt alles wat bestaat, maar daarbij laat Hij ruimte voor contingentie en de eigen causale activiteit van zijn scheepselen. God staat niet alleen aan het begin maar is aanwezig op elk moment van de tijd en verschaft zijn scheepselen elk moment leven, kracht en mogelijkheden voor handelen. Tegelijkertijd onderstreept Maccovius het feit dat God in deze relatie onafhankelijk is van zijn scheepselen, terwijl deze wel afhankelijk zijn van God.⁵⁰

In zijn *Distinctiones* gebruikt Maccovius ook wat in termen van de moderne logica *modale ontologie* genoemd wordt. Modale ontologie is een tak van filosofie die de verschillende aspecten van de werkelijkheid bestudeert: mogelijkheid, onmogelijkheid, noodzakelijkheid en contingentie. Deze logica bouwt verder op de resultaten van de middeleeuwse scholastiek, met name het werk van Duns Scotus en soortgelijke denkers. In deze ontologie wordt een scherp onderscheid gemaakt tussen noodzakelijkheid en contingentie. In navolging van deze middeleeuwse traditie onderscheidt Maccovius verschillende vormen van noodzakelijkheid: natuurlijke of absolute noodzakelijkheid, dat is de noodzakelijkheid die inherent is aan de essentiële aard van een ding.⁵¹ Daarnaast is er fysische noodzakelijkheid; dat is de noodzakelijkheid van een externe oorzaak die iemand of iets ergens toe dwingt. Deze noodzakelijkheid wordt daarom ook wel een noodzakelijkheid van dwang genoemd (*necessitas coactionis*).⁵² De derde vorm van noodzakelijkheid die hij onderscheidt is de rationele of implicatieve noodzakelijkheid. Een voorbeeld: wanneer het verstand (*intellectus*) een handeling als goed beoordeelt, dan is het (rationeel) noodzakelijk dat de wil (*voluntas*) dit oordeel van het verstand volgt en ermee instemt.⁵³ De vierde vorm van noodzakelijkheid is morele noodzakelijkheid: een goede handeling kan niet anders dan

---

agendum in Metaph.[ysica] quia mera est contradictio, agere de Ente ut sic sive in genere, & tamen de Ente tali vel tali, uti Deo, &c.’ (annotatie van A. Heereboord).

⁵⁰ *Distinctiones*, VIII, 1: ‘Providentia Dei occupatur in efficiendo, conservando, promovendo ad agendum, & cum agere concurrente.’ Cf. *Distinctiones*, VIII, 3: ‘Alia est necessitas immutabilitatis, alia coactionis. Fluit distinctio haec ex priori, utimur autem ea potissimum contra eos, qui negant aut contingentiam aut libertatem consistere posse cum necessitate.’

⁵¹ *Distinctiones*, Decuria IX, 5.

⁵² *Distinctiones*, Decuria IX, 5.

⁵³ *Distinctiones*, IX, 8.

goedgekeurd worden en een slechte daad kan alleen maar verworpen worden.⁵⁴ De vijfde vorm van noodzakelijkheid is de noodzakelijkheid van onveranderlijkheid. Dat is een noodzakelijkheid die Gods besluiten als vooronderstelling heeft. Daarbij gaat het echter niet om een absolute noodzakelijkheid. Evenals de middeleeuwse scholastici maakt Maccovius duidelijk dat deze noodzakelijkheid een noodzakelijkheid van de /134/ consequentie is, die geen absolute noodzakelijkheid of dwang op de dingen legt.⁵⁵

De meest basale distinctie in de *Distinctiones* is die tussen absolute noodzakelijkheid (*necessitas absoluta*) en hypothetische noodzakelijkheid (*necessitas hypothetica*). Op grond van deze onderscheiding kan Maccovius in navolging van de middeleeuwse en protestantse scholastici duidelijk maken dat noodzakelijkheid en contingentie compatibel zijn en niet met elkaar in tegenspraak (*contradictio*) zijn:

Er is een absolute noodzakelijkheid, en een hypothetische noodzakelijkheid op grond van de goddelijke wil. Ten opzichte van Gods werken naar binnen (*opera ad intra*) is er sprake van absolute noodzakelijkheid. Met betrekking tot Gods werken naar buiten (*opera ad extra*) is de noodzakelijkheid hypothetisch. Deze onderscheiding komt voor bij bijna alle scholastici en kan gemakkelijk de dwaling van diegenen corrigeren, die menen dat vrijheid niet samengaat met noodzakelijkheid. Want alles dat God buiten zichzelf doet, doet Hij noodzakelijk met vooronderstelling van zijn besluit; en toch doet Hij dat in vrijheid.⁵⁶

Uit dit citaat blijkt dat indien God tot een bepaalde handeling besluit, deze handeling geen absolute of ontische noodzakelijkheid aan de werkelijkheid buiten Hem oplegt.⁵⁷ Het is tevens duidelijk dat het opgeven van deze distinctie verregaande gevolgen heeft. Het impliceert *of* een ontisch noodzakelijkheidsdenken oftewel een deterministische wereldbeschouwing *of* daaruit volgt een volstrekt instabiele, willekeurige contingentie van de werkelijkheid. Met deze onderscheiding handhaaft Maccovius echter een genuanceerd evenwicht tussen noodzakelijkheid en contingentie.

---

⁵⁴ *Distinctiones*, IX, 7.

⁵⁵ *Distinctiones*, VIII, 3.

⁵⁶ *Distinctiones*, VIII, 4: 'Necessitas alia est absoluta, alia ex hypothesi voluntatis divinae. Absoluta est ratione operum Dei ad intra. Ex hypothesi est ratione operum Dei ad extra. Distinctio haec occurrit apud omnes fere Scholasticos. Caeterum hic facile potest corrigi error eorum, qui putant libertatem non posse consistere cum necessitate; quoniam Deus omnia quae ad extra facit, facit necessario ex hypothesi decreti sui, & tamen libere.'

⁵⁷ *Distinctiones*, VIII, 12: 'Cum providentia Dei efficaci consistit contingentia & libertas.'

Antropologische termen

Voor een goed begrip van Maccovius' opvatting over het vrije wilsoordeel (*liberum arbitrium*) van de mens is het van belang iets te zeggen over het antropologische kader van de gereformeerde scholastiek dat in de *Distinctiones* gebruikt wordt. Deze antropologie omvat twee basale perspectieven die zijn visie op de menselijke vrijheid articuleren. Met gebruikmaking van 'moderne' termen kunnen we het eerste perspectief beschrijven als het essentiële niveau en het tweede perspectief als het accidentele niveau. Het /135/ eerste niveau heeft betrekking op de essentiële structuur van het menszijn. Daarvoor gebruikt Maccovius de volgende termen. Allereerst is de mens een met rede begiftigd schepsel (*creatura rationalis*). Dit betekent dat het vermogen om te kennen, te oordelen en te willen tot de essentie van de mens behoort. Ook al erkent Maccovius het feit dat de zonde het menselijk kennen en willen heeft aangetast⁵⁸, dit betekent niet dat hij een irrationalistische visie op de mens onderschrijft. In dit verband moet is het belangrijk om te noteren dat hij de term 'natuur' (*natura*) in verschillende betekenissen gebruikt. De primaire betekenis van 'natuur' verwijst naar het totaal van alle essentiële eigenschappen van de mens. De tweede, secundaire betekenis van de term 'natuur' kan verwijzen naar de accidentele staat van de mens na de zondeval waarin de menselijke natuur wel gecorrumpeerd, maar niet vernietigd is.⁵⁹ Bovendien gebruikt Maccovius de term 'ziel' (*anima*) ter aanduiding van het centrum van het menselijk handelen, maar daarmee doelt hij niet op een afzonderlijke entiteit. De term 'ziel' verwijst naar dat aspect van de menselijke persoon dat in de acte van kennen en willen tot uitdrukking komt. Daaronder valt ook de onderscheiding tussen de termen 'vermogen' (*facultas*), 'dispositie' (*habitus*) en 'acte' (*actus*). Met het onderscheid tussen deze termen volgde Maccovius evenals andere gereformeerde scholastici de traditionele aristoteliaanse 'faculteitenpsychologie' volgens welke de term *facultas* verwijst naar het vermogen van kennen en willen, de term *actus* naar de concrete handeling en de term *habitus* naar een dispositie die gevormd wordt door herhaalde handelingen die resulteren in een bepaald gedragspatroon.

Binnen dit veld van antropologische onderscheidingen moet nu ook Maccovius' opvatting van de 'vrije wil' geplaagd worden. In feite is 'vrije wil' een onjuiste vertaling van de term *liberum arbitrium*, omdat hierin drie componenten een rol spelen: 'keuze' (*arbitrium*), 'wil' (*voluntas*) en 'verstand' (*intellectus*). Deze termen bepalen de inhoud van de discussie over

---

⁵⁸ *Distinctiones*, X, 14.

⁵⁹ *Distinctiones*, IX, 4: '[Libertas] a coactione cadit in omnem creaturam rationalem.'

het *liberum arbitrium*. De meest adequate vertaling van deze Latijnse term is daarom ‘het vrije wilsoordeel’. In dit vrije wilsoordeel, zo betoogt Maccovius, volgt de wil (*sequitur*) altijd het verstand. Het verstand grijpt het object aan (*apprehendit*) en verbindt daarmee de kwalificatie ‘waar’ of ‘onwaar’ en vormt zich vervolgens een oordeel over de goedheid of slechtheid van het object of van de daarop gerichte handeling. De wil volgt dit oordeel en maakt op grond daarvan een eigen keuze zonder dat het verstand de keuze van de wil determineert: de wil volgt het verstand maar behoudt de taak om te kiezen.⁶⁰

/136/ Het tweede perspectief of het accidentele niveau wordt gevormd door het sinds Augustinus bekende en door Bernard van Clairvaux uitgewerkte vier statenmodel. Deze vier staten zijn niet alleen gebaseerd op de (contingente) historische volgorde (*series historica*) van het bijbels verhaal, maar geven ook de structurele verschillen aan tussen de situaties waarin de mens zich ten opzichte van God kan bevinden. De eerste staat is die van de integriteit vóór de val (*status integritatis*). In deze staat had de door God goed geschapen mens de mogelijkheid om het goede al of niet te kiezen en te willen. De tweede staat of relatie is die van de corruptie (*status lapsus* of *status corruptionis*) en heeft betrekking op de situatie van de zondaars die nog niet vernieuwd zijn door Gods genade: zij kunnen alleen maar zondigen en hebben in zich zelf niet het vermogen om het geestelijk goede (*bonum spirituale*) te doen. Maar dit betekent geenszins dat zij de essentiële vrijheid van willen en kiezen hebben verloren. Hoewel zij aan de zonde gebonden zijn, zondigen zij vrijwillig en door eigen keuze.⁶¹ De derde staat is de relatie van de genade of het herstel (*status reparationis*) en die wordt structureel bepaald door rechtvaardiging en wedergeboorte. De mens is daardoor niet langer een slaaf van de zonde, maar ontvangt een nieuw levensbeginsel door het werk van de Heilige Geest. Daardoor is hij in staat vrijwillig het (geestelijk) goede te doen hoewel zijn gehoorzaamheid in deze staat slechts ten dele is. In de vierde staat, die der heerlijkheid (*status glorificationis*), is de dispositie om het goede te doen zo sterk dat de menselijke wil niet langer de actuele mogelijkheid heeft om het kwade te kiezen. Hij is nu consistent in het kiezen van het goede.⁶²

---

⁶⁰ *Distinctiones*, IX, 7: ‘Voluntas sequitur intellectum. Nam si non sequatur ductum intellectus, tum vel fertur in ignotum, quod est contra naturam; quia ignoti nulla cupido; vel fertur in malum sub ratione mali, quod etiam erit contra naturam, nam quodlibet se ipsum amat instinctu naturali.’

⁶¹ *Distinctiones* IX, 4.

⁶² *Distinctiones*, VI, 17: ‘Aliter se habuit liberum arbitrium in statu integritatis, aliter in statu lapsus, aliter in statu reparationis, aliter in statu glorificationis. In statu integritatis potuit velle & non velle; erat enim natura sua ad utrumque habile, ac proinde liberum erat a miseratione & coactione. In statu lapsus ita se habet, ut non possit bonum spirituale velle, nec morale bene, potest tamen bonum spirituale rejicere & morale non facere, itaque liberum est a coactione, non autem a miseria. In statu reparationis habet se homo ad utrumque quidem, sed ex parte liberum, a miseria & coactione. In statu glorificationis non potest nisi bonum; liberum itaque erit omni modo a miseria & coactione.’ Cf. *Distinctiones*, IX, 1.

Dit vier staten-model is van groot belang voor het verstaan van twee fundamentele concepten van vrijheid die Maccovius gebruikt. Het eerste wordt in navolging van de scholastieke traditie ‘vrijheid van contrariteit’ (*libertas contrarietatis*) genoemd en het tweede de ‘vrijheid van contradictie’ (*libertas contradictionis*). De vrijheid van contrariteit wordt door Maccovius gebruikt om daarmee de mogelijkheid van de wil aan te duiden om dit of een ander object (a of b) te kiezen. De vrijheid van contradictie behelst de mogelijkheid van de wil om een bepaald object te kiezen of (hetzelfde) object te verwerpen (a of niet-a).⁶³ Het punt dat Maccovius met /137/ deze onderscheiding wil maken is dat de wil op alle niveaus van het vier staten-model uit zich zelf handelt en niet gedreven wordt door een inwendig of uitwendig determinerende oorzaak (*coactio*) en dat daarom de vrijheid van contradictie op het essentiële niveau nooit verloren kan gaan. Anders geformuleerd: de mens is altijd vrij, maar hij is niet altijd goed. Ook na de val is er sprake van een fundamentele vrijheid van de wil. Wanneer dit niet het geval zou zijn, zou de wil en dus ook de mens op houden te bestaan.⁶⁴

Zonder enige overdrijving kunnen we vaststellen dat Maccovius het thema van de ‘vrije wil’ opnieuw op de agenda van de gereformeerde theologie plaatste. Zijn fundamentele onderscheidingen met betrekking tot noodzakelijkheid contingentie maken ons duidelijk dat de typering van Maccovius als representant van een extreme vorm van deterministische theologie volkomen misplaatst is, evenals de gedachte dat zijn denken een door de metafysica beheerst predestinatiesysteem presenteert.⁶⁵

Logische distincties

Logica opgevat als een filosofische discipline die de structuur van proposities en argumenten bestudeert door hun formele geldigheid te onderzoeken, speelt een belangrijke rol in Maccovius’ manier van theologiebeoefening. Elke (theologie)student in de zeventiende eeuw begon zijn opleiding aan de *artes*-faculteit waar logica gedoceerd werd. Pas daarna werden zij toegelaten tot de theologische faculteit. Vanzelfsprekend werd deze voorbereidende kennis van de logica geoperationaliseerd in de opleiding theologie. Veel begrippen en termen die in het bovenstaande aan de orde kwamen, bevatten of impliceren reeds talloze logische

---

⁶³ *Distinctiones*, IX, 3: ‘Libertas est vel contradictionis, vel contrarietatis. Contrarietatis est, quae se habet ad bonum vel malum; contradictionis est, quae se habet ad unum idemque objectum vel acceptandum vel rejiciendum.’

⁶⁴ *Distinctiones*, IX, 6: ‘Voluntas cogi non potest. Si enim cogitur, vel quod vellet nollet, vel quod nollet vellet. Et sic voluntas esset noluntas.’ Het willen (*velle*) als essentiële eigenschap van de mens zou dan opgeheven (*noluntas*) worden en daarmee het menszijn van de mens.

⁶⁵ Zie ook Muller, *PRRD*, I, 346.

onderscheidingen. Zonder kennis van het gebruik daarvan blijft Maccovius' denkwereld en die van zijn collega's voor de moderne lezer een gesloten boek.

In de eerste plaats wijs ik op de term 'ratio' die Maccovius in zijn *Distinctiones* gebruikt. De moderne lezer is al snel geneigd deze Latijnse term onmiddellijk te interpreteren als 'rede' in de betekenis van 'rationeel vermogen' van de mens. Het scholastieke gebruik van de term 'ratio' is echter veel breder en genuanceerder. De meest voorkomende betekenis is: argument, aspect, concept, grond, reden of verklaring. Het is daarom belangrijk om in alle gevallen waarin de term 'ratio' gebruikt wordt de context te bestuderen om de relevante betekenis te identificeren.

Een tweede voorbeeld is de door Maccovius veelvuldig gehanteerde logische onderscheiding tussen iets (structureel beschouwd) in zijn eerste act (*in actu primo*) en iets (concreet beschouwd) in zijn tweede act (*in actu /138/ secundo*). Deze logische distinctie loopt parallel met de antropologische onderscheiding tussen vermogen (*potentia*) en act (*actus*): geabstraheerd van het concrete willen (*volitio*) is de wil in staat om tussen twee tegengestelde acten te kiezen. Is de wil echter geïnvolveerd in een concrete handeling, dan is hij niet in staat om simultaan twee tegengestelde dingen te willen.⁶⁶

Een derde voorbeeld van Maccovius' gebruik van logische distincties is het onderscheid tussen de 'samenstellende' betekenis van een propositie (*sensus compositus*) en zijn 'afzonderende' betekenis (*sensus divisus*). Deze onderscheiding, gebruikt bij de analyse van proposities (uitspraken, beweringen), wordt meestal in verband gebracht met de middeleeuwse modale logica, dat wil zeggen – we zagen dit al – de logica van noodzakelijkheid en mogelijkheid. Maccovius gebruikt deze onderscheiding in de leer van de voorzienigheid bij zijn bespreking van de vraag (*quaestio*) of alle dingen die gebeuren noodzakelijk gebeuren. Volgens Maccovius kan dit probleem alleen opgelost worden wanneer uitspraken over de providentie niet opgevat worden in hun 'samenstellende' betekenis, maar in hun 'afzonderende' betekenis. Het standaardvoorbeeld dat in de middeleeuwse logica gebruikt werd, luidde: 'Socrates zit en Socrates loopt.' De gereformeerde scholastici gebruikten de propositie: 'Indien God wil dat Adam zondigt, dan is het noodzakelijk dat Adam zondigt.' Zo geformuleerd gaat het om de *sensus compositus* van de propositie en deze laat geen ruimte voor contingentie. Maar in de *sensus divisus* luidt deze propositie: 'God wil dat Adam zondigt en het is (tegelijkertijd) mogelijk dat God niet wil dat Adam zondigt.' Toegepast op de voorzienigheid van God betekent dit dat *in sensu composito* het zondigen

---

⁶⁶ *Distinctiones*, Decuria I, 8: 'Actu primo & actu secundo, actu signato & exercito (scilicet potentia activa), forma & operatione, essentia & emanatione, proprietate essentiali & virtute actuali aequipollent.'

van Adam noodzakelijk is; *in sensu diviso* blijft de mogelijkheid van niet-zondigen actueel.⁶⁷ Zo gebruikt Maccovius deze onderscheiding om een noodzakelijkheidsdenken te vermijden, dat God tot auteur van de zonde maakt.

Een laatste voorbeeld van een logische onderscheiding die door Maccovius geëxploiteerd wordt is die tussen ‘uit zich zelf betekende’ begrippen (*categoremata*) en ‘medebetkenende’ begrippen (*syncategoremata*). Deze distinctie werd ontwikkeld in de middeleeuwse terministische logica en bestond uit een contextuele benadering van proposities en uit een analyse van wat termen kunnen betekenen in uiteenlopende propositionele contexten.⁶⁸ *Categoremata* zijn bijvoorbeeld zelfstandige naamwoorden en werk- /139/ woorden die verwijzen naar dingen en handelingen die qua betekenis op zich zelf staan. *Syncategoremata* daarentegen zijn bijvoorbeeld voorzetsels, voegwoorden en bijvoeglijke naamwoorden. Zij hebben geen betekenis ‘uit zich zelf’ maar krijgen alleen betekenis in proposities waarin zij *categoremata* nader kunnen bepalen of de relaties tussen de andere termen in de propositie kunnen specificeren. Maccovius operationaliseert deze distinctie bij de bespreking van de term ‘alleen’ (*solus*), die een belangrijke rol speelt in de protestantse leer der rechtvaardiging *sola fide* (door geloof alleen). Opgevat als *categorema* heeft ‘solus’ de betekenis van ‘afzonderlijk’; opgevat als *syncategorema* heeft ‘solus’ de betekenis van ‘slechts’, ‘alleen’ of ‘louter’ (*solum, dumtaxat*). De uitdrukking ‘door geloof alleen’ moet daarom volgens Maccovius in syncategorematische en niet in categorematische betekenis opgevat worden, dat wil zeggen: geloof alleen rechtvaardigt ons, maar niet geloof afzonderlijk, zonder de werken. Het net als met onze ogen: alleen zij kunnen zien, maar ze zien niet alleen, zonder ons lichaam.⁶⁹

Slotopmerkingen

Deze voorbeelden maken duidelijk wat Maccovius in zijn *Distinctiones* aan het doen is. Hij presenteert zijn studenten een technisch apparaat waarmee zij basale begrippen, die de bouwstenen vormen van de gereformeerde theologie, kunnen uitleggen en toepassen.

---

⁶⁷ *Distinctiones*, VIII, 2: ‘Omnia sunt necessaria in sensu composito, non in sensu diviso.’

⁶⁸ Zie voor deze terministische logica: L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, Assen 1981 (2^e druk). Zie ook Marcia L. Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition 400-1400*, New Haven 1997, 276-277.

⁶⁹ Maccovius, *Distinctiones, Decuria IX*, 10: ‘Solus accipitur categorematicae & syncategorematicae. Illo modo est ac separatus, hoc modo idem est ac solum, sive dumtaxat; ut, oculus videt solus, hoc est, tantum, sed non solus, hoc est, separatus a corpore: sic sola fides justificat, ut excludantur opera, scilicet syncategorematicae; sed non sola, hoc est, separata ab operibus.’ See also, *Distinctiones*, XIII, 8: ‘Fides sola justificat, non solitaria.’

Hij ontleende een groot aantal daarvan aan de aristotelische traditie, maar hij deed daar iets heel anders mee dan Aristoteles ooit bedoeld had. Reeds in de Middeleeuwen en zeker tijdens de Renaissance was de aristotelische logica niet alleen verder ontwikkeld, maar ook was ook de innerlijke structuur daarvan getransformeerd.⁷⁰ Maccovius maakte gebruik van een gemodificeerd ‘christelijk aristotelianisme’ – een term onlangs herzien door Richard Muller⁷¹ – dat door de christelijke openbaring zijn gestalte en gehalte kreeg. De intentie van zijn *Distinctiones* was om in een academische context de orthodox-gereformeerde opvatting van de soteriologie (heilsleer) te presenteren en te verdedigen: de *veritas gratiae*, zoals Coccejus /140/ reeds noteerde. Bovendien moeten we niet vergeten dat Maccovius reeds gedurende zijn jeugd in Polen en ook tijdens zijn verblijf aan verschillende universiteiten in Europa, geconfronteerd werd met vele opposanten van het gereformeerde belijden: socinianen, jezuiten, lutheranen en dopersen. In Franeker zag hij zich genoodzaakt de theologie niet alleen te beoefenen in rapport met het eigentijdse filosofische en theologische klimaat, maar ook in continuïteit met de doorgaande augustiniaanse traditie binnen de westerse, christelijke kerk.

In zijn confrontatie met het hoog ontwikkelde, terminologische apparaat van rooms-katholieke theologen en in zijn verzet tegen de strategieën van sociniaanse en arminiaanse opposanten was hij diep overtuigd van het belang van conceptuele analyse. Op meer dan één plaats in zijn *Distinctiones* betoogde Maccovius dat logische distincties niet alleen nodig waren om tegenover opposanten de verdedigbaarheid van de gereformeerde *doctrina* aan te tonen, maar ook dat het maken van distincties een onmisbaar hulpmiddel was om de gereformeerde visie op de essentie van het bijbels getuigenis beter te verstaan. In de *Distinctiones* wordt deze intentie geïllustreerd door talloze verwijzingen naar de vigerende exegetische traditie van zijn tijd, alsmede door het feit dat de *locus* die handelt over de Heilige Schrift als de cognitieve fundering van de theologie, het eerste en langste hoofdstuk van dit werk is dat 23 pagina’s en 45 paragrafen telt. Ware wijsheid, zo betoogt hij hier, is alleen te vinden in de christelijke openbaring die in de Schrift geschonken is. Filosofie en logica zijn slechts hulpmiddelen om deze openbaring in het academisch discours te kunnen presenteren.

---

⁷⁰ Zie over deze transformatie van de aristotelische logica: Willem van Asselt, ‘Scholasticism Protestant and Catholic: Medieval Sources and Methods in Seventeenth-Century Reformed Thought’ in: Judith Frishman, Willemien Otten and Gerard Rouwhorst (eds.), *Religious Identity and the Problem of Historical Foundation The Foundational Character of Authoritative Sources in the History of Christianity and Judaism*, Leiden-Boston 2004, 457-470.

⁷¹ Zie R.A. Muller, ‘Reformation, Orthodoxy, “Christian Aristotelianism”, and the Electicism of Early Modern Philosophy’, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis/Dutch Review of Church History* 81/3 (2001), 306-325.